

Cor Swanenberg

Een Brabantse moedertaal (1)

Cornelis Verhoeven publiceerde in 1978 *Herinneringen aan mijn moedertaal*, een van de mooiste boeken over Brabants dialect die ik ken. Dit werk neemt in het totaal van Brabantse dialectboeken een bijzondere plaats in, omdat de auteur hierin behalve taalkundig ook psychologisch en sociologisch gericht te werk gaat. Het ligt voor de hand; Verhoevens inzet is een andere dan een catalogiserende; hij schrijft met grote kennis van en liefde voor zijn eigen Udenhouts dialect, en ook – hoe zou het anders kunnen – vanuit verwondering.

Verwondering over het feit dat herinneringen en woorden blijven voortwroeten in zijn geheugen, waarover hij geen baas blijkt te zijn. Het dialect dat hij rond 1930 in Udenhout geleerd heeft, blijft maar rondspelen in zijn hoofd, ook zonder zijn instemming. (Verhoeven vraagt zich af of herinneringen opgehaald worden of dat zij ons te binnen schieten.)

Voor hem kreeg de taal van zijn destijds overwegend agrarische dorp iets beschamends, toen hij de als superieur ervaren algemeen beschaafde taal leerde. Het mag dan zijn, zoals E. Nuijstens schrijft in *De tweetalige mens*, dat een tweetalige altijd over minder dan twee talen beschikt en over meer dan een, Verhoeven heeft ervaren dat hij door de tweeslachtigheid van de tweetalige zijn taalkundige identiteit nooit mooi heeft kunnen afronden.

Verhoevens *Herinneringen* spreken vooral de liefde voor zijn dialect uit; het verklaart zijn onomwonden ergernis over foutief gebruik van de taalvariant van zijn geboortestreek. Ten bewijze daarvan het volgende citaat: "In het dialect dat ik mij herinner en dat ik ongaarne verkreukeld en verbellemond zie op kale gazons...."

Boerentaal

Een dialect wordt ook wel als 'boerentaal' aangeduid. Mensen die zich ervan bedienen, spreken boers. Op zich is de benaming niet zo gek; nergens is het dialect beter vastgehouden dan in het boerenvak en veel fraaie beelden in de streektaalen zijn ontleend aan de boerderij. "Wij zijn zonen van zandboeren uit Brabant, niet geschapen voor het boerenwerk en geneigd tot onpraktisch gemijmer," schreef Cornelis Verhoeven ooit in een voorwoord bij een van mijn boeken.

Dat verloochent zich niet; hoewel de auteur verklaarde dat het niet zijn bedoeling was een lexicon van agrarische termen samen te stellen en hij bekende dat hij veel woorden die hij wel kende maar die alleen technisch gebruikt worden (bijvoorbeeld voor landbouwwerktuigen) te hebben weggelaten, getuigen Verhoevens *Herinneringen* van de sfeer van de boerderij en roepen ze een jeugd op het Brabantse platteland op.

Er staan woorden in als *aar* ('links' als commando aan een paard), *baggen* (biggen ter wereld brengen), *bizzen* (wild door de wei rennen van koeien), *bruistig* (loops van varkens), *brul* (brulziek), *gerij* (rijtuig), *gezwad* (baan gemaaid gras of koren), *groep* (mestgeul), *handklippel* (hangknuppel), *haren* (scherpen) en *klamtrekker* (koe die klam trekt, waarbij vocht uit de spenen komt ten teken dat zij drachtig is), *krombussel* (slordig bijeengebonden hoeveelheid stro), *kuuske* en *kuutje* (varkentje, kalfje), *kwikzeel* (kartouw dat onder de buik van het paard door de ene berrie met de andere verbindt), *lent* (lijn, leidse), *manege* (door het paard aangedreven mechanisme dat als voorloper van de dorsmachine beschouwd mag worden), *meel* (wetlat), *merkel* en *perkel* (draaiboorn)

waarmee dubbele deuren gesloten worden), *nirken* (herkauwen), *schaarhout* (geriefhout), *scharren* (krabben), *schit* (klonter gedroogde stront), *schob* (schoof), *schof* (rusttijd of werktijd tussen rusttijden), *spurriekoei* (koe die te veel spurrie heeft gegeten), *staande kar* (met twee karren tegelijk hooi of koren binnenhalen), *stand* (karnton), *strasselmaai-er* (strooiselmaaier), *taas* (opgestapeld hooi of stro), *truughuup* ('terug! hup!' als com-mando aan een paard), *vim* (honderd scho-ven), *vlaggen* (met een vlag of hak gras en onkruid verwijderen), *wis* (bundeltje stro of brem), *zoei* (mestgoot), *zonk* (lager gelegen deel van een akker), *zult* (stenen verhoging waarin de stalhouten aangebracht zijn), *zuiers* (taptemelk) en *zwing* (dwarshout, waarmee een tweespan voor de ploeg gespannen werd).

Deze woorden roepen een agrarische achtergrond op die het heel begrijpelijk maakt hoe weinig gecharmeerd Verhoeven was van de bevinding van een collega aan de Universiteit van Amsterdam die na een reis naar China verkondigde dat het zo'n machtig land was, waar alles mogelijk was: zij had er een professor ontmoet, wiens ouders daar nog gewoon boer waren!

Over spreuken

Spreuken bevatten volgens gangbare opvattingen algemene wijsheden. Het lijkt erop dat Cornelis Verhoeven ten aanzien van (Brabantse) spreuken zo zijn bedenkingen heeft. Dat is op zichzelf niet zo bijzonder. Waren het niet Koot en Bie die de immer rij-mende volkse weerspreuken op de hak namen met hun creatie 'regent het in juni, vergeet u dan u plu nie'? Andere, in het wild voorkomende voorbeelden van zulke mislei-dende onzinspreuken zijn 'regent het in april, dan staat de waterstand niet stil', 'vriest het in september, dan valt Kerstmis in december' en 'regent het in mei, dan is Kerstmis al voor-

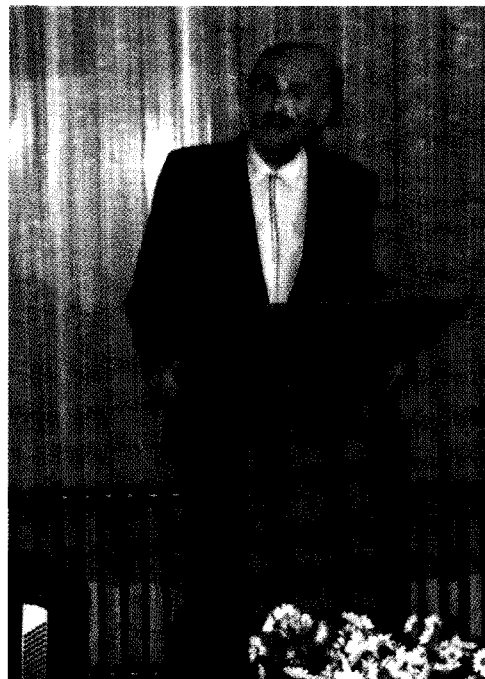
bij'. Cornelis Verhoeven schreef, filosoferend over 'ziek... van de luië piek' (veel eerder dan Koot en Bie) in *Herinneringen aan mijn moedertaal*:

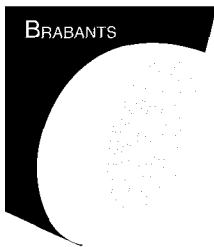
"De vorm van deze onnozele spreuk is type-rend voor het hele spreukenwezen.

Vooreerst is daar het geliefde rijm, waardoor de twee delen van de uitspraak gaan 'klik-ken' en de suggestie wekken speciaal voor elkaar geschapen te zijn en vanaf het begin der tijden verlangend naar elkaar uit te zien als slot en sleutel of als de twee helften van hetzelfde wezen. In de wereld van volkse humor, snaakse snedigheid en rake opmer-kingen, die in het heilige erfgoed van de cli-chés een aparte plaats innemen, is het rijm een onmisbaar element. Wat rijmt is alleen al daardoor waar, op zijn minst niet onge-rijmd."

Verhoeven sluit dit stukje af met: "Spreuken

Cornelis Verhoeven houdt feestrede. Foto: Nelleke de Laat.

vertegenwoordigen soms een beetje onzin in een situatie waarin weinig zinnigs te zeggen is en toch niet helemaal gezwegen kan worden.”

Natuurlijk zijn er ook rijmende spreuken te vinden waarin wel degelijk het 'wijze weder-varen' is vastgelegd, zoals 'vliegt de zwaluw hog, mooi weer genug', 'de jong gaan zo te keer, we krijgen ander weer' en 'krimpene wind en uitgaande vrouwen zijn niet te vertrouwen'; en zeker zijn er ook zinnige volkspreuken die niet rijmen, zoals 'God maakt het weer en de mens de almanak' en 'mot [mist] is de moeder van alle weer' en – om van het weer af te stappen: 'wijd (ver) weg liegt lekker!' – toch laat zich vermoeden dat Verhoevens afwijzing van dit soort onomstreden zekerheden zijn vroegste intellectuele scepsis heeft aangewakkerd en hem in enige mate van zijn herkomst gedistantieerd heeft.

De zekerheid van de spreekwoorden verving Verhoeven daarop door de ironische vervorming (zoals dat aloude adagium van Thomas Kempis 'nam homo proponit, sed Deus disponit' verwerd tot 'de mens wikt, het mens beschikt', waarbij men natuurlijk bedenkt dat een onzijdig mens in het Brabants uitsluitend vrouwelijk kan zijn), of – en daarin is hij meester geworden – het aforisme of de puntige formulering. Waarin hij dan menigmaal de taal en de omgeving van de wijsheden verdedigt tegen de aanmatigingen van een hogere wijsheid: "Het dialect is niet minder gecompliceerd noch primitiever dan het algemeen beschaafd taalgebruik", en: "Wanneer het dialect als taalarmoede, een achterstand of een gemakkelijk te imiteren folklore beschouwd wordt – en dit lijkt de gangbare opvatting te zijn – is dat een pretentieuze verwaarlozing van feitelijke gegevens en een typisch provincialistische vergissing."

Veel woorden uit het 'klein idioticon' in de

Herinneringen zijn ook in het *Woordenboek der Nederlandse taal*, in de *Van Dale*, of bij De Bont of bij Elemans te vinden, meldt Verhoeven in zijn voorwoord, maar 'sommige andere zijn bij mijn weten nooit gedrukt'. Zo iets maakt natuurlijk nieuwsgierig. Welke woorden zullen dat zijn?

Exclusieve woorden

Naar mijn gevoelen hoort daar zeker het woord *haaft* bij. Daarvan zegt Verhoeven: "Er waren in het dialect van mijn jeugd vrij veel woorden die door kinderen nooit gebruikt werden en door veel volwassenen maar zelden. Sommige van die woorden waren zo archaisch, dat alleen bejaarden ze met enig recht van spreken mochten hantieren. Zij stonden op het punt met hun gebruikers uit te sterven, want ze werden niet overgenomen. (...) Enigszins overdrijvend zou ik kunnen zeggen dat ze alleen in de mond van het stamhoofd pasten. Dat waren tamelijk heilige woorden. Zij sloegen niettemin nooit op religieuze zaken – want daar waren geen woorden voor – maar vrijwel altijd op het agrarisch werk, de indeling en de programmering daarvan. Zo'n heilig woord ga ik nu verraden. Het klonk als *haaft* en werd vooral gebruikt als naamwoordelijk deel van het gezegde in de uitdrukking 'Het is *haaft*' (...) Wat *haaft* was, had volstrekte voorrang door de eisen die het stelde en waarover niet te discussiëren was. Het weer speelde daarbij een belangrijke rol. *Haaft* was een toppunt van objectief en zakelijk gegeven noodzaak, waarvoor alles moest zwichten."

Verhoeven vermeldt dat het woord ook in Loon op Zand en Drunen gebruikt werd. Bij zijn pogingen het te verklaren overweegt hij: "Uitgaande van de uitspraak met lange aa neem ik aan dat die beantwoordt aan een korte a in het Nederlands. (...) Bovendien is het mogelijk dat de f met ch gewisseld heeft;

vooral voor -t gebeurde dat. Uit mijn eigen dialect ken ik als archaische vormen 'zoff' naast 'zaacht', uit Loon op Zand 'gekoff' voor 'gekocht'."

Via deze redenering komt Verhoeven tot 'hacht', dat nog te vinden is in 'hachelijk' dat vroeger 'hachtelijk' was. *Haaft* zou dan ongeveer samenvallen met 'hachtelijk' en omschreven moeten worden als 'wat niet zonder risico achterwege gelaten kan worden'.

Het woord *haaft* was mij volslagen onbekend; in mijn eigen (Rosmalense) dialect kwam het niet voor. Ook bij Elemans en De Bont is het niet te vinden. Toch kwam ik nagenoeg hetzelfde woord per toeval tegen, kort nadat ik *Herinneringen aan mijn moedertaal* gelezen had. Jan Naaijkens, Michel de Koning en ik waren destijds doende materiaal boven water te halen voor een bloemlezing van Brabantse dialecten, het latere *Hedde gij, zedde gij*, dat in 1987 zou verschijnen. Daarbij stootte ik op een Hilvarenbeekse toneeltekst van Hendrik Broeders uit ca. 1850 met de titel *Een Roestpraatje*, die Naaijkens aanleverde. Het betreft een tweespraak tussen een ouder echtpaar. In dat gesprek komt het volgende fragment voor: "t Is ummers zoo haacht nie: doeget mergen op staoi, zoo tege den grouwe."

"Nie haacht zegde? Ons Driesken is er mar daonig mee beneuid."

Broeders heeft gelukkig ook een lijstje van verklarende voetnoten bij dit avondpraatje gegeven. Daarin staat dat *haacht* 'haastig', 'presserend' betekent en dat *op staoi* juist het tegenovergestelde aangeeft: 'op je gemak'. (*Tege den grouwe* betekent overigens 'tegen dat het licht begint te worden' en 'ergens mee *beneuid* zijn', houdt in dat het 'benodigd' is.)

Andere mooie exclusieve, mij onbekende woorden zijn *wordewil* en *begèrveleuren*.

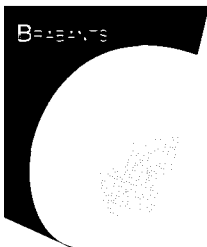
Het laatste lijkt 'verwaarlozen' te betekenen. Verhoeven brengt het in verband met de Franse woorden 'guère' en 'valeur,' en vertaalt het met 'nauwelijks waarde hechten aan'. Het zit in de betekenisfeer van het ons welbekende *verbellemonden*, dat wij naast *verrinneren* gebruikten.

Verhoevens mijmering over *wordewil* is te mooi om haar samen te vatten:

"Wie wat wispelturig van aard was en niet precies wist wat hij wilde, liep de kans een 'wordewil' genoemd te worden. Dit prachtige woord – als ik in een landhuis woonde, zou ik het De Wordewil noemen – werd niet alleen voor kinderen gebruikt, maar voor

Cornelis Verhoeven, *Herinneringen aan mijn moedertaal*, Baarn 1978.

iedereen die niet volwassen en evenwichtig wilde worden, ofschoon bij wel de mogelijkheden daartoe had. Alleen werd bij kinderen deze weerbaarheid wat vriendelijker geïnterpreteerd dan bij ouderen.”

Over de herkomst van dit woord kan de schrijver ons niets zeggen en met de omschrijving 'iemand die de capaciteit heeft te worden wat hij wil' zoals De Bont die geeft in *Dialekt van Kempenland*, is hij allerminst gelukkig.

Bij de andere exclusieve woorden lijken me (naast het *toemaatkatje*, waarover ik het nog zal hebben) zeker *billenwetter* (iemand met wie niets aan te vangen is) en *drispelen* (aarzelen, treuzelen) te horen, en *entelen* (doorgaan met pogingen om gelijk te krijgen), *gewisse* (bewustzijn), *hauwmauw* (wervelwind), *kaaljakker* (kale neet), *kalfakter* (kleine jongen), *klabots* (proppenschieter), *krikkel* (hachelijk), *mikkehouwer* (heel klein broekje), *noeneke* (fluitje van wilgenbast), *ont* (ondeugend kijkend), *rettereren* (grote bedrijvigheid uitstralen), *ruitekeduit* (op goed geluk), *schoer* (opwelling), op 'ne *siebot*' (in grote haast), 't *spitskedons loope* (spitsroeden lopen), *suffisant* (zelfvoldaan), *tuitelen* (zich bezighouden met kleine transacties), *verzin-kes* (zeer, in hoge mate), *warent* (waarheid), *zibbediske* (Zebedeuske, onaanzienlijk mannetje) en *zwiemke* (jong, zwiepend takje).

Een volgende keer willen we nog aandacht besteden aan de Franse invloeden die in het Brabantse dialect te traceren zijn. Ook willen we dan verwijzen naar ander taalkundig werk van de grote Brabantse filosoof en schrijver die de laatste decennia van zijn leven woonde op de Uilenburg in Den Bosch. We zullen dan tevens trachten te benadrukken wat voor een bijzonder en boeiend boek *Herinneringen aan mijn moedertaal* is.

(wordt vervolgd)

Bronnen:

Cornelis Verhoeven, *Herinneringen aan mijn moedertaal*, Baarn 1978.

E. Nuijten, *De tweetalige mens*, Assen 1962.

J.H.A. Elemans, *Woord en wereld van de boer*, Utrecht/Antwerpen, 1958.

A.P. de Bont, *Dialekt van Kempenland*, Assen, 1962.

